

עתונים ועתונאים יהודים בעיראק

ניסים קוז

התקופה העות'מאנית

בדרך כלל נמנעו יהודי עיראק מהתעסקות בפוליטיקה וכפועל יוצא מכך הזניחו גם את העיסוק בעתונות, להוציא תקופות קצרות שבהן הופיעה עתונות יהודית. זאת על אף שכבר במחצית השנייה של המאה ה-19 נמצאו בכגדד יהודים לא מעטים שהיו להם מנויים על עתונים יהודיים שיצאו לאור מחוץ לעיראק.

יעקב אוברמאיר, יהודי אוסטרי שחי בכגדד בשנים 1869-1880, בשמשו כמנהל בית ספר "אליאנס", דיווח כי העתונים העבריים "הלבנון" ו"המגיד" היו מופקדים בכגדד ונקראו על ידי מאות יהודים בה¹. פרט לעתון "הדובר" או "דובר מישרים", שיצא לאור בכגדד בשנים 1863-1871 בעריכת ברוך משה מזרחי, לא היה ליהודי בגדד במרוצת המאה שעברה עתון יהודי². גיליונות "הדובר" בשנים הראשונות יצאו באופן לא סדיר ועד אמצע כסלו תרכ"ח (1867) נדפסו 17 גיליונות בלבד. נראה שרק בשנה זו החל העתון להופיע בצורה סדירה כדו שבועון. על כך מדווח "המגיד" בגיליון 22 של שנת תרכ"ט:

בעיר בגדד... החל לצאת לאור מכתב עתי לאחב"י [אחינו בני ישראל], בשפה העברית והגליון הראשון הגיע בימים אלה לידניו. שמו הוא "דובר מישרים" ונודע לפי דברי המו"ל לצאת פעמים בכל חודש... פלא הוא לראות גם שם בוקע אור הציליזציה להאיר מחשכים...

כשנת תר"ל (1870) ניתן רישיון מיוחד להוצאת כתב העת, שהמשיך בהופעתו עד חורף תרל"א (1871)³. כ-18 שנה לאחר סגירת "הדובר", בשנת תרמ"ט (1889), נדחתה פנייתו של הרב שלמה חוצין לשלטונות העות'מאנים לייסד עתון. על פנייתו של הרב ועל החשיבות לייסוד עתון שייחסו ראשי העדה היהודית בכגדד באותה תקופה כתב הרב אברהם חיים סומך ב"הצפירה":

אין מכתב עתי אחד לישראל בעירנו, לא בשפת עבר ולא בשאר לשונות, והרב המופלג פאר עדתנו ה"ר שלמה ביכור חוצין, בשימו אל לבו נחיצת הדבר המועיל הזה, בא בבקשה לפני ממשלת עירנו לפני ג' חדשים לתת לו רשות להו"ל [להוציא לאור] מכתב עתי בשפת עבר

וערב. ואחרי הכיאו כתבי תעודה מקומיים מאת הפאליצי [משטרה] המעידים על ישרת הח' הג"ל וטוב הנהגות נתן לו הרשיון, אך עוד צריך להתאשר בקונסטנטינופול, ומהראוי כי אחינו שם הקרובים אל השרים ישתדלו בדבר הזה כי רב ברכה בו, כי מכתב עתי אשר יעמוד תחת הנהגת אדם גדול בחכמה וכיראה כהרב חוצין יצ"ו [ישמרוהו צורו ויחיהו], בלי ספק יביא תועלת רבה לאחינו פה.⁴

כאן יש לציין כי העתונות היתה מקצוע חדש יחסית באימפריה העות'מאנית. העלייה המהירה במספר העתונים ובחיוניותם ברחבי האימפריה החלה לעורר דאגה בקרב השלטונות וכבר במרס 1867 הם הטילו הגבלות שהגבירו את הפיקוח על העתונות וקבעו כללים חמורים להתנהגותה. הגבלות אלה צימצמו את מספר העתונים וגרמו ליציאת עורכי העתונים שנסגרו לאירופה. מצב זה נמשך עד מהפכת "התורכים הצעירים" בשנת 1908 ופרסום חוקה ליברלית שהעניקה שוויון זכויות לכל העדות ולבני המיעוטים ברחבי האימפריה.

עם זאת פרסמו כמה יהודים בעיראק מאמרים בעתונים יהודיים שיצאו לאור בארצות אחרות כגון "חבצלת" (ירושלים), "הצפירה" (וארשה),

"הדובר" משנת 1868

שיצא לאור על ידי שלטונות הכיבוש הבריטים היה בעריכת האב אינסטאס אל-כרמלי.

מצב זה של היעדר תחושה וצורך בכלי ביטוי בקרב בני העדה היהודית נמשך עד שנת 1924. עדות לכך אנו מוצאים בספרו של יוסף רזק אללה ע'נימה (נוצרי), הדן בהיסטוריה של יהודי עיראק שיצא לאור בכגדד ב-1924.

בסקרו את עיסוקיהם השונים של היהודים, כתב ע'נימה: "יהודי עיראק עוסקים בכל המקצועות, אך לא תמצא ביניהם אנשי עט, בעלי עתונים יומיים וכתבי עת." הסיבה לדעת ע'נימה "נעוצה בכך שהיהודי תר בראש וראשונה אחר דבר המביא לו תועלת..."¹¹

אמנם בשנים 1920-1921 הופיע השבועון היהודי "ישורון" בעברית וערבית בעריכת ציון אדריעי ויעקב ציון ובהנהלת מי שהיה ראש התנועה הציונית בעיראק אהרון ששון (המכונה "המורה"),¹² אך אין להגזים בחשיבותו של כתב עת זה. הופעתו קצרה הימים שהסתכמה בחמישה גיליונות בלבד וזהותם הציונית של העומדים בראשו אין בהן כדי להעיד שהנהגת יהודי עיראק חשה צורך בכלי ביטוי שישמש להבעת דיעותיה ולמאבק על האינטרסים של העדה.

שינוי בעמדת ההנהגה חל עם הופעתו של "אל-מַצְבָּאח" (המנורה) ב-10 באפריל 1924 כשבועון ספרותי וחברתי בהנהלת עורך הדין סלמאן שינה ובעריכת "אבן אל-סַמְוָאל", השם הברזי שנטל לעצמו אנוור שאול.¹³

אנוור שאול היה עורכו של "אל-מצבאח" במשך כעשרה חודשים, מ-10 באפריל 1924 עד 4 בפברואר 1925. לאחר מכן עברה עריכת העתון לידי בעליו, סלמאן שינה.

שבועון זה, בנוסף לדיווחיו על הנושאים הנוגעים לעדה היהודית בעיראק, עסק גם בנושאים כללי יהודיים וציוניים, ובו בזמן שימש במה לאינטלקטואלים היהודים בעיראק ועודד את הפטריוטים העיראקי והערבי בקרב קוראיו היהודים. הוא גם ידע לעמוד בפרץ נגד הסתות אנטי יהודיות ואנטישמיות ובייחוד נגד המשורר העיראקי העממי מוללה עבוד אל-כרחי ונגד צדיק רסול אל-קאדרי, קצין לשעבר בכוחות הרוסים הלבנים. שניים אלה יצאו בפרסומי גנאי ובהסתות בעתונות המקומית שפגעו ביהודים ובדת היהודית.

התגובות התריפות מעל דפי "אל-מצבאח" אילצו את אל-קאדרי להתנצל בפני יהודי עיראק. בספר זכרונותיו, שיצא לאור בשנת 1925, טען שבדבריו התכוון ליהודי רוסיה שעמדו בראש המהפכה הבול-שביקית, ושאותם אין להשוות ליהודי עיראק, "שאינן ביכולתם לפגוע אפילו בנמלה",¹⁴ כדבריו.

לנוכח אווירה עוינת זו כלפי היהודים נודעה לקיומו של "אל-מצבאח", ככלי ביטוי של העדה היהודית, חשיבות יתר. אמנם קיומו של עתון יהודי לא שם קץ לפעילות ולפרסומים האנטי יהודיים מטעם החוגים הקיצוניים בציבוריות העיראקית, אך הוא שימש מכשיר בידי ראשי העדה אשר באמצעותו יכלו להשיב על ההתקפות וההתנכלויות שערכו חוגים אלה על היהודים ולא השאיר את דעת הקהל העיראקית טרף בידיהם.

תרומתו של "אל-מצבאח" לטיפוח האוריינטציה העיראקית היתה

"המליץ" (פטרבורג), "המבשר", "פרח" ו"מגיד מישרים". שלושת האחרונים יצאו לאור בכלכותה שבהודו בערבית-בבלית-יהודית ומייסדיהם נמנו עם יוצאי עיראק בהודו.⁵

עתונות זו שימשה אמנם כאמצעי קשר עם יהדות העולם, אך לא יכלה לשמש כלי ביטוי בידי יהודי עיראק לשם השפעה על דעת הקהל היהודית או הערבית בתוך עיראק עצמה.

הרוח הליברלית שנשבה בעקבות מהפכת "התורכים הצעירים" עודדה את יהודי בגדד לגלות פעילות בתחום הפוליטי ובכללו בנושא העתונות. כך הופיעו בנובמבר 1909 העתונים "אל-זהור" בערבית ובתורכית בעריכתם של נסים יוסף סומך ורשיד אפנדי אל צפא; "בין אל-נהרין" בסוף 1909 בעריכת יצחק יחזקאל ומנחם עאני; ו"תפִּיֶר", בבעלות ובעריכת סלימאן ענבר שיצא לאור בערבית ובתורכית בפברואר 1912 ותמך במפלגת "אחדות וקדמה".⁶ עתונות זו לא האריכה ימים ומרביתה נסגרה לאחר מספר גיליונות. מן העתון "תפִּיֶר" יצאו לאור שלושה גיליונות בלבד.⁷

עידן הליברליות שאפיין את השנים הראשונות של "התורכים הצעירים" היה קצר. משנת 1912 נקטו השלטונות מדיניות נוקשה כלפי המיעוטים הלאומיים באימפריה. מעתה המגמה היתה "תוראניות" ו"תורכִּיפִּיקציה" במקום חופש וליברליות.

בנוסף להוצאת "תפִּיֶר" נטל סלימאן ענבר חלק בפעילות פוליטית יוצאת דופן שהיתה מנוגדת לעמדת השלטונות. הכוונה להשתתפותו לצד תופיק אל-סויד בקונגרס ערבי לאומי שנערך ביוני 1913 בפריס. בקונגרס זה, שכונס ביוזמת האגודות "אל-לאַמְקַזִּייה" ו"אל פִּתְאֵת", נתקבלו מספר החלטות שעיקרן דרישה לשיתוף יתר של הערבים במוסדות המנהל העות'מאני.⁸ אל-סויד וענבר היו היחידים שייצגו את עיראק בקונגרס, ולמיטב ידיעתי היה ענבר היהודי היחיד שהשתתף בו.⁹ מאוחר יותר שב סלימאן ענבר לעיראק ובנובמבר 1915 הגלו אותו השלטונות התורכים, יחד עם עתונאים עיראקים אחרים, לאנטוליה. החלטה זו שונתה מאוחר יותר וחבורת העתונאים העיראקים הורחקה לעיר מוצול וכעבור ארבעה חדשים הורשתה לשוב לבגדד.¹⁰ השלישיה אנוור פאשא, טלעת פאשא וג'מאל פאשא, שעלו לשלטון בתורכיה בינואר 1913 הנהיגו מדיניות חדשה של יד קשה כלפי המיעוטים הלאומיים. הוטלו הגבלות על הפעילות הפוליטית ועל חופש הביטוי ונסגרו עתונים רבים שנוסדו אחרי מהפכת 1908. מדיניות זו סתמה למעשה את הגולל על פעילות פוליטית ועתונאית בעיראק. בכך גם בא לקיצו פרק אפיזודי קצר של פעילות יהודית בשדה הפוליטיקה והעתונות באימפריה העות'מאנית.

תקופת הכיבוש והמנדט הבריטי (1917-1932)

תקופת הכיבוש הבריטי בבגדד (1917-1921) הביאה אמנם רווחה ליהודים, אך לא להופעתם של עתונים בבעלות או בעריכה יהודית. נראה שהיהודים בתקופה זו לא ראו צורך בכך והמשיכו כדרכם להתרחק מעיסוק בפוליטיקה ובכלל זה הזניחו גם את העיסוק בעתונות. זאת, בניגוד בולט לנוצרים שגילו עניין רב בתחום זה. ואכן, העתון "אל ערב",

مجلة أدبية، علمية، ثقافية، اجتماعية

ساحب امتيازها: مديرها المسؤول

سلمان شيبه

محررها:

ابن السمرال

لا تعاد الرسائل نشرت أو لم تنشر

المصباح

العدد الأول

نصدر صباح كل خميس

المراسلات

يجب ان تكون خطية الاخره

الاشتراك السنوي ويدفع سلفاً

في العاصمة - اربوبيات

في الخارج - اربوبية

الادارة: اساحة الصيارفة في خان مخزوم

العنوان: بغداد مجلة المصباح

الاعلانات: يتفق عليها مع الادارة

١٠ ابريل ١٩٢٤

٦ نيسان ١٩٢٤ عبراني

بغداد: الخميس في ٦ رمضان ١٣٤٣

كلمتنا الاولى

خطتنا

الكرام، والسعي لتوحيد جهودهم الادبية والعلمية كما يمكنهم ان يتقدموا بانبياء النهضة مما حق القيام لاسمنا ونحن في دورنا هذا دور التجدد والرقى دور العلم والعرفان الذي نتمناه منذ ما ابلح بذلك البدر الساطع بجلو نهباهب الجول المناسفة الا وهو جلالة ملكنا المحبوب في...

الاول ايد الله عرشه ابد الدهر
 هـ - ابراز الادب المصري - ولقد يستغرب البعض كلمتنا هذه - شوب قشيب يضاهي ثوب النهضة العراقية الخاضرة

هذا بعض ما يجول في خاطرنا من الآمال التي نود اخراجها من حيز الفكر الى حيز الوجود ولا يحسن البعض اننا قد اتخذنا الصحافة مهنة خاصة او وظيفة ليل امنية ما فنحس والله يشهد على ما نقول لانزوم الخدمة الشعب ونشر العلم والعرفان، ولا نراعي الا المنفعة العامة وموازرة الحقيقة المنزهة والمستقبل.

اسطم برهان
 وستسعى جهدنا لتصدر المصباح صورة مجسمة للنهضة الادبية، والحركة

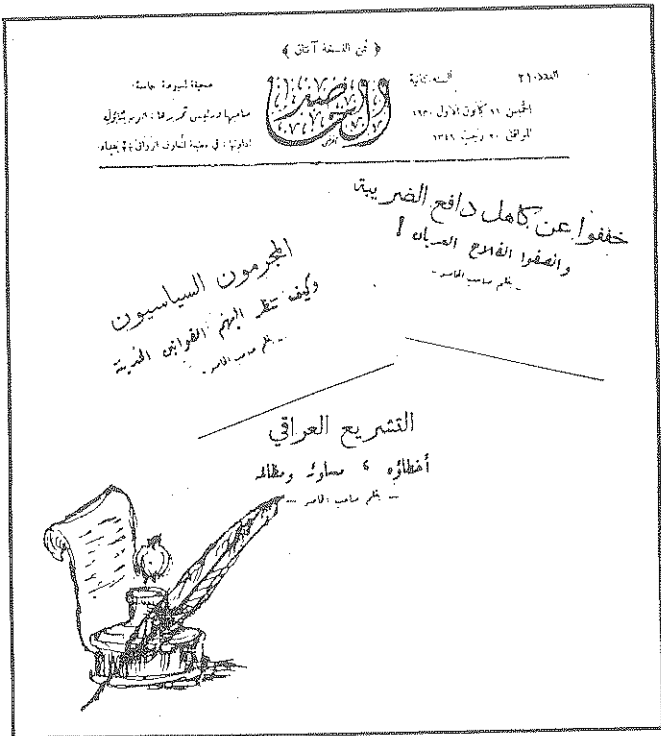
الذي - الكواكب التي يستعان بانوارها الوضائة على اجتياز مفاوز الحياة المسودة الاهداب - ما نجد من نواقصنا الاجتماعية وادواتنا الخلقية: تلك النواقص والادواء التي نرى من الواجب المحترم بمعالجتها اطباء الاخلاق والاجتماع بكل ما اوتينا من مقدرة وساطان

٢ - تشجيع الشباب الناهض على الكتابة والتثقيف في كل ما يعود بالفائدة عليهم وعلى بلادهم: اجل ان (المصباح) سنبذل قصارى جهدها في تنشيط الشبيبة على امساك البزاع وكتابة المقالات الادبية العلمية وستفسح المجال لكل ادب او ادبية (٦) لنشر ما تجود به فرائضهم

٤ - توطيد دوائهم الرابطة المعنوية بين الادباء الامرائيليين وباقي ادباء القطر

السلام عليك ايها القاري الكريم (وبعد) فان بواعثنا قد دعشنا الى اصدار هذه المجلة ونادتنا الى البروز في ميدان الصحافة، فما كان منا الا ان لبنا البرزخ واجبتنا النداء بصدر رحب وضهير منزه، اما هذه البواعث فهي كما ذكرنا عديدة ومتنوعة نسوق ما يتصور المتصور منها:

١ - تحققنا ان اهم وسيلة لترقية امة من الامم او شعب من الشعوب او طائفة من الطوائف هي اثارة فكرة الفرد قبل كل شيء، وتوسيم نطاق مداركه فاذا ارتقى الفرد ارتقى معه المجموع بطبيعة الحال، وما لنذي يأخذ بيد الفرد الى ذروة الرقي الكمال غير الكتب والجرائد والمجلات العلمية المتقدمة، تكلم الصحائف البيضاء التي يخط فوقها منورو الشعب ومفكره ما يكون كالكواكب الساطعة في جوف

"אל-חאצד", גיליון מדצמבר 1930

הופעתו של העתון הספרותי "אל-חאצד" ב-14 בפברואר 1929, לא היה בה כדי למלא חלל זה, שכן מטבע הברכים הצטמצם העתון החדש לתחום הספרות והשירה, ונמנע — מלבד במקרים בודדים — מלהיכנס לדין בנושאים פוליטיים. רק תקופה קצרה, אחרי מהפכת פְּרֶזֶקְטִי ב-29 באוקטובר 1936, השיג עורכו אנור שאול רשיון להפיכתו לעתון פוליטי.

בעיראק העצמאית

בעקבות מות פִּיצֶל ה־1, מלכה הראשון של עיראק (1933) ועליית ההשפעה הנאצית בארץ זו, הורע מצבם של היהודים. עם זאת נמנע "אל-חאצד" מלהגיב על הפגיעות ביהודים שהלכו ונתרבו. אין הדבר נובע מהיותו שבועון ספרותי, כפי שניתן אולי לטעות. שכן "אל-מצבאח", שאף הוא היה שבועון ספרותי, העז בשנות ה-20 לצאת בהתקפות חריפות נגד המסיתים האנטי יהודיים. היעדר תגובות מתאימות מצד הנהגת יהדות עיראק על עליית הפאשיזם והאנטישמיות בשנות ה-30 נבעה בעיקרה מאווירת הטירור והאימה שאפפה את היהודים באותן שנים. היהודים לא הגיבו, כיוון שהרגשת הבטחון שממנה נהנו בתקופת המנדט הבריטי התערערה בשנות ה-30. במקום הגיסיון להשיב על ההסתה והטירור מעל דפי העתונים הם הסתגרו בכתיבה ונקטו בצעדים המסורתיים של שיגור משלחות נכבדים המשתדלות אצל השלטונות.

חשובה ביותר. בעליו של העתון, סלמאן שינה, ועורכו אנור שאול נימנו עם הדוגלים באוריינטציה כזו. ההזדהות עם עיראק כמולדת מצאה לה ביטוי ברבים שונות מעל דפי העתון. האינטלקטואלים היהודים השתמשו בו כבמה להכריז על עיראקיותם, תוך שימת דגש על נושאים ואירועים המסמלים את האחדות העיראקית או המהווים אבן פינה בהתפתחותה של הממלכה הצעירה. כך למשל נישאה ביוני 1924 ברכה הגינית מעל דפי העתון לבני העם העיראקי, לרגל קביעת צורתו, ממדיו וצבעיו של הדגל הלאומי. "אל-מצבאח" איחל שדגל זה יתנוסס ברמה לעד בכל חלקי המולדת העיראקית.¹⁵ כך היה גם בחג הכתרת המלך פִּיצֶל הראשון, ב-23 באוגוסט 1924. לרגל האירוע יצא העתון בקריאה "יחי המלך, תחי עיראק ויחיו בני המולדת העיראקית". תגובה דומה של איחולי ברכות לעיראק ולאומה העיראקית בהנהגת המלך פִּיצֶל פורסמה מעל דפי העתון לרגל אישור החוקה העיראקית בחתימת ידו של המלך במרס 1925, ובחירת הפרלמנט העיראקי ב-16 ביולי של אותה שנה. העתון שימש גם במה לפרסום שיריו של אנור שאול שבהם הביע הזדהות עם המולדת העיראקית ועם האומה הערבית. כך הוא פרסם באוגוסט 1924 שיר המוקדש לנערה העיראקית (פִּתְחַת אל-עֶרַאק), בו כינה אותה "הצביה של הערבים" (צִבְיַת אל-עֶרַב).¹⁶

בשירים אחרים שר שאול שירי הלל ל"ארציי" (בְּלֶאדִי), לפרת ולחידקל, הביע את צערו על עברם המפואר של הערבים שחלף ויחל לכך שהמלך פִּיצֶל יחזיר את תפארתה של עיראק ליושנה. האינטלקטואלים היהודים שכתבו בעתון "אל-מצבאח" העלו על דפיו נושאים שיש בהם כדי לשמש מכנה משותף לטיפוח לאומיות עיראקית, כמו "התחייה התרבותית במולדת העיראקית", "הפטריאטיזם העיראקי" (אל-נֶטְנִיַה), "הצופים היהודים העיראקים", "התגרות בני הנוער בארץ שני הנהרות", ועוד. היו, כמו שלום דרויש, שהביעו אכזבתם מהיעדר הגנים לאומיים שניתן לחגגם על ידי בני כל העדות. בעליו ועורכו של "אל-מצבאח", סלמאן שינה, הביע בעת הבחירות לפרלמנט העיראקי תמיכה בלתי מסויגת באישים יהודים שנועדו בפטריאטיזם העיראקי שלהם. הוא הדגיש זאת בסדרת מאמרים שבהם הובאו תולדות חייהם, אהבתם ונאמנותם למולדת העיראקית והגדרים כפטריאטיים (נֶטְנִיַיִן).

הופעתו של "אל-מצבאח" כשבועון נמשכה בצורה סדירה שנתיים וחצי, עד ספטמבר 1926. במשך תקופה זו יצאו לאור 112 גיליונות. לאחר מכן חלו שיבושים בסדר ההופעה אשר נמשכה בצורה מקוטעת עד יוני 1929, כאשר מספטמבר 1926 – יוני 1929 הופיעו 15 גיליונות בלבד. ניתן לומר, שהחל מסתיו 1926 לא היה לעדה היהודית כבגוד עתון ששימש לה לפה במאבקה נגד ההשפעות הלאומניות והאנטי יהודיות שהלכו והתרחבו, ואשר מתחילת שנות ה-30 ואילך השתלטו על הרחוב המוסלמי, בחוגים הממשלתיים ובקרב שכבות רחבות בציבוריות העיראקית. יתר על כן, עם הפסקת הופעתו של "אל-מצבאח" איבדו הדוגלים באוריינטציה העיראקית אמצעי הסברה ממדרגה ראשונה שבאמצעותו יכלו להסביר, לבסס ולטפח את הפטריאטיזם העיראקי, הן בקרב בני עדתם והן כדי לשכנע את הרוב המוסלמי בנאמנותם למולדת העיראקית.

1937, החמירה את מצב היהודים. הממשלות שקמו גילו אהדה גוברת והולכת לערביי ארץ ישראל, ועיראק הפגינה פעילות רבה בשאלה הארץ ישראלית.

"אל-חאצד" נסגר באפריל 1938 ולדברי אנוור שאול, בעליו, הסיבה לסגירתו נבעה בראש וראשונה מהלחצים והאיומים שהופעלו על היהודים באותו זמן ומריכוזי האזהרות שהופנו אליו. נראה שלסיבה שצוינה לעיל צריך להוסיף את הקשיים הכלכליים בפניהם עמד העתון ואת עיסוקיו הרבים של בעליו, ששימש בין השאר גם כמנהל בית חרושת לסיגריות וכעורך דין של בית המלוכה העיראקי.²⁰

סגירתו של "אל-חאצד" סתמה את הגולל על שליטה יהודית על עתון כלשהו בעיראק, דווקא בתקופה שבה התעמולה הנאצית בארץ זו התגברה לממדים מברשי סכנות. מעתה היתה הבעלות על כתבי העת בעיראק, באופן בלעדי, בידי המוסלמים והנוצרים. היהודים הסתפקו בתפקידי עריכה ופרסום מאמרים בעתונות שלא היתה בשליטתם, על אף שתורמתם היתה בעלת חשיבות מרובה בכל הקשור להוצאתם לאור ולרמתם של העתונים הללו. הם העדיפו לעבוד במערכות העתונים השונים בהסתתרם מאחורי שמותיהם של בעליהם הנוצרים או המוסלמים. עם אלה נמנו: מנשה זעורו, שערך בתקופת מלחמת העולם השנייה את העתון "אל-עראק", ונעים צאלח טויק שערך את העתון "אל-זמאן". במחצית השנייה של שנות ה-40 ערך מראד אל-עמארי את העתון "צנת אל-אֶהְאֵלִי" ושאר העתונים של המפלגה הדמוקרטית הלאומית, סלים אל-בצון ערך את העתונים "אל-שֶׁבֶב", "אל-בֶּלְאֵד" ו"אל-סִנְאָסָה", מנשה סומך ומנשה זעורו ערכו את "אל-שֶׁבֶב" וסהיל אבראהים (שמו הכדורי של אדוארד שאול) את "צנת אל-אֶהְאֵרֵאֵר".²¹

אחדים מהאינטלקטואלים היהודים לא נרתעו מלכתוב ולפרסם בעתונות שהיתה ידועה בנטייתיה הקיצוניות. כך למשל מעיד ד"ר סלמאן דרויש על עצמו, כי פרסם מאמרים לאומיים בהם תקף את האנגלים בעתון "אל-אסתקלאל", בבעלות עֶבְד אל עֶפְיֹר אל בֶּדְרִי, שנמנה עם החוגים הלאומנים הקיצונים בעיראק.²²

סלים אל-בצון, שנודע בנאמנותו לעיראק, נעצר בשנת 1943 על ידי השלטונות בשל דעותיו הקיצוניות נגד המשטר והחוק במחנות מעצר יחד עם לאומנים ערבים ונאצים לשעבר, שתמכו במרד רשיד עלי. לאחר שחרורו עבד במערכות עתונים שונים ביניהם העתון "אל-אסתקלאל" שהיה בבעלות טַה לְטַפִּי אל-בֶּדְרִי.²³

עתון בבעלות יהודית שב והופיע באפריל 1948. זה היה "אל-בֶּרִיד אל-יֶמִי" של מאיר מעלם, אשר בניגוד לשבועונים "אל-חאצד" ו"אל-מצבאח", היה יומון. בראש המערכת עמד אמנם מוסלמי, הָאֶשֶׁם אל-בֶּנְאָ, אך כל חברי המערכת האחרים היו יהודים. ביניהם: מאיר מעלם, ריצ'רד שמאש, אבראהים שפורי וסֶהִיל אֶבְרָהִים.

מלכתחילה נראו סיכויי הופעתו הסדירה של עתון זה מפקפקים, שכן באותה תקופה החל מסע אנטי יהודי יזום על ידי השלטונות והעתונות המקומית. גם דעת הקהל לא יכלה באותה עת לסבול עתון בבעלות יהודית. ואכן הוא נסגר תוך תקופה קצרה בפקודת השלטונות, לאחר 28 גיליונות בלבד. עורכיו הועמדו לדין ונשלחו לגלות בכפר נידח ליד הגבול הפרסי.²⁴ עתון אחר הקשור ביהודים הוא "אל-עֶצְבָּה" שיצא לאור בשנת

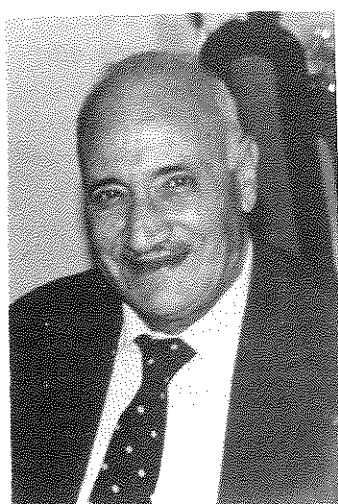
עם זאת צריך לציין, כי המודעות לשימוש בעתון כמכשיר יעיל ללימוד סניגוריה על העדה, שבאמצעותו ניתן להשפיע על דעת הקהל המוסלמית ועל חוגי השלטון, היתה חלשה ביותר. שינוי מה בגישה זו הסתמן ב-7 בדצמבר 1936, כשבעה שבועות לאחר הפיכת בכר צדקי, כאשר "אל-חאצד" הפך לשבועון פוליטי-ספרותי. אין ספק, כי העזתו של עורכו, אנוור שאול, להפוך את שבועונו לכמה פוליטית, נבעה מיחס חיובי של ראשי המשטר החדש אל היהודים במשך שבעת החודשים הראשונים של שלטונם. בתקופה זו פסקו הפגיעות ביהודים, משום שהשליטים החדשים התנגדו להפגעות בסדר הציבורי, וחתרו לתיקונים פנימיים.

על יחסם של ראשי משטר ההפיכה אל היהודים ניתן ללמוד מהכרזתו של ראש הממשלה חכמת סלימאן באזוני מיופה הכוח הגרמני הֶר גְרוֹבֶּה, שבה נאמר כי המשטר החדש, בניגוד לקודמו, אינו עוין את היהודים הנחשבים בעיניו כאזרחים בעלי זכויות שוות כשאר אזרחי עיראק, וכי הממשלה תגן עליהם כל עוד ישארו רחוקים מפעילות ציונית. יחס חיובי זה בא לידי ביטוי בביקור שערך ראש הממשלה אצל ראש העדה ב-6 בנובמבר 1936, כשבוע בלבד לאחר ההפיכה, ובהבטחתו כי הממשלה תגן על יהודי עיראק.¹⁷

מהתייחסותו של "אל-חאצד" לנושאים פוליטיים, על אף שהיתה מוגבלת ביותר, ניתן ללמוד כי בסוף שנות ה-20 ובתחילת שנות ה-30, האמינו האינטלקטואלים היהודים בבגדד כמקודם בעתיד המזהיר הצפוי ליהודים בעיראק והמשיכו אף הם, כמנהיגי העדה, לדגול באוריינטציה עיראקית. הם חשו עצמם כחלק בלתי נפרד מהעם העיראקי, וכמוהו היו שותפים לשאיפותיו הלאומיות. נאמנים לתפיסה זו הם הצטרפו למאבק שהתנהל באותה עת בעתונות המקומית על ידי הגופים הפוליטיים השונים, שדרשו מימוש הזכויות הלאומיות של העם העיראקי על ידי הפסקת המנדט הבריטי והכרזה על עצמאות. "אל-חאצד", כיתר העתונים, הצטרף אף הוא למאבק לאומי זה ופרסם מאמרים בזכות העם העיראקי לעצמאות. בין השאר פרסם ב-7 במרס 1929 מכתב גלוי לנציב העליון הבריטי, גילברט קלייטון, ובו דרש עצמאות עיראקית מלאה.¹⁸ העתון שימש כמה לאנשי עט יהודים כמו העתונאי נעים צאלח טויק, המשורר מראד מיכאל, עורך הדין הסופר שלום דרויש, הסופר והמחנך עזרא חדאד, הסופר והעתונאי יוסף מקמל ואחרים. בנוסף לאינטלקטואלים היהודים נתכבדו סופרים ומשוררים עיראקים מהשורה הראשונה בפרסום יצירותיהם בעתון. ביניהם היו ג'מיל צדקי אל-זֶהְאֵנִי, מְעֹרֹף אל-רֶצְאֶפִּי מחמד רציא אל-שביכי, ועוד. גם הסופר המצרי הנודע מחמוד תימור פרסם מדי פעם את יצירותיו ב"אל חאצד".

בתקופה זו הופיעו עוד שני שבועונים בעריכת יהודים: "אל-בֶּרֶהָאֵן" ו"אל-מִיֵּתֵאֵק". האחד הופיע ב-17 בנובמבר 1927 ונפסק לאחר תקופה קצרה, שהסתכמה ב-13 גיליונות בלבד. עורכו, שאול חדאד, פרסם כמו כן מאמרים וסיפורים בעתון "אל-חאצד" ובעתונים עיראקים אחרים. את האחר ערך יוסף חדאד, ואף הוא זכה למספר מצומצם של גיליונות, שמונה בלבד, בחודשים מרס ואפריל 1935.¹⁹

חסרונו של כתב עת יהודי שבאמצעותו ניתן להגן על העדה היהודית בפני הרוח האנטי יהודית והפשיסטית ששטפה את עיראק בשנות ה-30 הורגש ביותר. נפילת משטרו של בכר צדקי, עם הירצחו ב-11 באוגוסט

נעים צאלח טויק

סלמאן שינה

מנשה זערוור

אנור שאול

להפריך כל אשמה שמצאנו לנכון להפריך. עשינו זאת באמצעות מכתב בחתימת הרב הראשי ששון ח'צירי, שהופנה לשלטונות, לשר המשפטים או לראש הממשלה שבו הופרכה אותה אשמה או טענה שנטענה נגדנו. אבל זה לא פורסם. אלה היו מכתבים סודיים שמחברם היה בדרך כלל יוסף אל-כביר.²⁸

הצעה ליסד עתון שישימש כלי ביטוי לעדה הועלתה אמנם בשנות ה-30 על ידי אל-כביר, אך היא לא יצאה אל הפועל, כיוון שלא נמצא בין עשירי היהודים בעיראק מי שיסכים להשקיע את כספו בפרוייקט זה. על ההצעה להתחיל במאבק דחוף בעתונות להגנת היהודים השיב מנהיג עשיר מפרנסי העדה כי הם, הפרנסים, ממלאים את חובותיהם על ידי עמידה בהתחייבותיהם השנתיות יותר מאשר יומון כלשהו.²⁹

השליטה בעתונות העיראקית היתה, אפוא, בידי החוגים הלאומנים או בידי הנוצרים. האחרונים היו בעליהם של עתונים חשובים כמו "אל-ערב", "אל-עראק", "אל-עאלם אל-ערבי", "אל-פלואד" ועוד. כמיעוט בתוך אוכלוסייה מוסלמית הפגינו הנוצרים את דבקותם היתרה בלאומיות הערבית ואת יחסם העויין ליהודים ובניגוד ליהודים מילאו תפקיד ראשי בהתפתחות הפוליטית של הארץ.

דעת הקהל העוינת פגעה ביחסי הידידות ושיתוף הפעולה ששררו בין היהודים לבין בעלי עתונים או אישים פוליטיים שנודעו בדרך כלל כמתונים ביחסם ליהודים. כך קרה בשנות ה-30, כאשר הנהגת יהדות עיראק ביקשה לשכור את שירותיו של העתון "אל-עראק", אשר בעליו ז'וזף צ'עאם, נוצרי, שלא היה ידוע כנטיות אנטי יהודיות, נקלע לקשיים כספיים. לפי ההסכם התחייבו יהודים רבים לשלם דמי מנוי שנתיים מראש תמורת השפעה ליהודים בעתון. ניסיון זה נדון לכשלון חרוץ, שכן תקופה קצרה לאחר חתימת ההסכם נודע הדבר ברבים. העתונות היריבה יצאה בהתקפות חריפות על "אל-עראק" והאשימה את צ'עאם כמי שנתן למרות היהודים והציונות. כדי לדחות אשמה זו ולנקות את עצמו, יצא העתון בהתקפות חריפות על היהודים והציונות, בצורה שעלתה על

1946 על ידי קבוצת יהודים קומוניסטים שהקימו באותה תקופה את "הליגה למלחמה בציונות" (עֲצֵמַת מְלַחְמַת אַל-צִיּוּנִיָּה). באמצעות כתב עת זה ביקשה הקבוצה להילחם בציונות ותוך כדי כך להטיף לרעיונות מרקסיסטים וקומוניסטים. כתבו בו קומוניסטים יהודים ולא יהודים ותפוצתו היתה רחבה ביותר. עורכיו היו יוסף אהרון זילכה ומסרוור צאלח קטן. העתון נסגר כעבור מספר חודשים ועורכיו הוכלו לבתי משפט ולמאסר.²⁵

בשנות ה-40 לקחו קומוניסטים יהודים חלק בכתיבת מאמרים ובעריכת העתונות המחתרנית של המפלגה הקומוניסטית כמו: "אל-שראה", "אל-קאעדה", "אל-אמאם", ועוד. בין אלה יש לציין את נעים טויק ואת ד"ר יעקב כהן. האחרון ערך את העתון "אל-אמאם".²⁶ היעדר ביטאון בידי מנהיגי העדה היהודית לאחר סגירת השבועון "אל-חאצד" ב-1938, שבאמצעותו ניתן להגן על האינטרסים של העדה ולהתייצב מול יסודות זרמים בעלי אידיאולוגיות נאציות ואנטי יהודיות, נבע בראש וראשונה מחוסר מודעות והערכה מספקת מצד פרנסי העדה. על אף התמורות שהתחוללו בעיראק מאז קבלת העצמאות ב-1932, המשיכו הפרנסים בניהול ענייני העדה בצורה המסורתית שאליה הורגלו מדורי דורות — שתדלנות וניסיונות השפעה על ידי פגישות, מגעים אישיים עם ראשי השלטון, או שיגור איגרות אליהם. בכך השאירו את דעת הקהל "טרף" בידי העתונות והחוגים הלאומנים והפרו-נאצים.

על השאלה מדוע לא היה בידי העדה עתון יהודי כדי להגן על ענייניה, השיב בגילוי לב ראוי לציון עורך הדין שלום דרויש, שכהן במשך תקופה ארוכה כמזכיר העדה ונמנה עם פרנסיה ועם ראשי הדוגלים באורינטציה עיראקית:²⁷

...לא היה בידינו להילחם ב"נאצי אל-מַתְעַא" (מועדון אל-מתנא). בעתון "אל-אסתקלאל" ובעתון "אל-קַטִּיָּה" שהפיצו שנהא ושמועות שווא כלפי העדה, שכן לא היו בידינו הכלים. לא היה לנו עתון שיפריך את הטענות ואת ההאשמות שיוחסו לנו. מצאנו דרך מקורית כדי

עם המוני היהודים בתחילת שנות ה-50. בסופו של דבר נכזבו תקוותיהם וגם הם, כראשי הדוגלים באוריינטציה העיראקית, נאלצו, מי במוקדם ומי במאוחר, לעזוב את עיראק. כך עזב את עיראק בשנת 1952 ועלה לישראל מנשה זעורר, בכיר העתונאים היהודים. אחרים המשיכו לחיות בעיראק ונואשו רק בשנות ה-60 וה-70, כאשר הלחץ כלפי שארית היהודים הלך וגבר, בעיקר אחרי מהפכת פברואר 1963 של עבד אל סלאם עארף והפלת משטרו של עבד אל-כרם קאסם, כאשר ננקטו נגדם צעדים קיצוניים ועבודתם כעתונאים הופסקה. לגביהם היוותה תקופה זו "תחילת הסוף" של החלום שרקמו על עתיד מזהיר בעיראק ועל אפשרות קיום עדת יהודים בה. בסוף שנות ה-60 ובתחילת שנות ה-70 החלו גם הם עוזבים את עיראק ועולים לישראל. כך עלו מראד אל-עמארי בשנת 1971 וסלים אל-בצון ונעים טויק בשנת 1973.

השמצות יריביו.³⁰

אנשים כמו פאמל אל-ג'ארדג'י, שעמד בראש המפלגה הלאומית הדמוקרטית שדגלה בעקרונות שוויון ואי הפליה, לא תמיד יכלו לעמוד בלחץ מול האווירה העוינת ליהודים, וביקשו להצניע או להסתיר את דבר המצאותם של אלה בחברתם או במערכות עתונתיות.³¹ על אף יחס זה ועל אף גלי הטירור והנגישות שהיו למנת חלקם של היהודים במחצית השנייה של שנות ה-40 ותחילת שנות ה-50, לא הסיקו מרביתם של העתונאים היהודים את המסקנות. הם המשיכו להאמין ולקוות לעתיד טוב יותר בעיראק.

עיון בביוגרפיה של היהודים שבחרו במקצוע העתונות, מלמדת כי מרביתם נימנו עם הדוגלים באוריינטציה העיראקית. כמרבית ראשי ומנהיגי העדה, גם מהם חלק גדול לא עזב את עיראק, בדרך לישראל, יחד

- את בנו לנגד עיניו. מכאן האמרה: "נאמן יותר מהסמואל".
- א. בן שאול, סיפורי חיי בארם נהרים (ערבית), ירושלים, 1980, עמ' 77. להלן: בן שאול.
  14. צ.ר. אל-קאדרי, מדינת אל-קאדרי, בגוד 1925, עמ' 151-152.
  15. אל-מצבאח, 19 בינוי 1924.
  16. שם, 28 באוגוסט 1924.
  17. F. Grobba, *Mäner und Mächte Orient*, Göttingen at al, 1967, עמ' 154-152; אל-בלאד, 8 בנובמבר 1936.
  18. בן-שאול, עמ' 150-152.
  19. בן יעקב, עמ' שורשו; חיבורי יהודים, עמ' 102-103.
  20. ראיון עם אנור שאול, 4 במאי 1979. ראיון עם יוסף מכמל, טורונטו, ספטמבר 1978. אל-אנבאא', 18 בינוי 1976.
  21. מורה, עמ' 26-27; י. בר משה, אל-תרוג' מן אל-עראק, ירושלים, 1975, עמ' 449, 452, 512. להלן: בר משה. אל-אנבאא', 24 באוגוסט 1976.
  22. ס. דרויש, פל שיק' האדיא' פי אל-עראק, ירושלים, 1981, עמ' 202.
  23. מורה, עמ' 165, 166.
  24. חיבורי יהודים, עמ' 103; בר משה, עמ' 264-268; אל-אנבאא', 8 באוקטובר 1976, 25 בינואר 1981.
  25. בר משה, עמ' 39, 198, 200. דרויש עמ' 37-38; חיבורי יהודים, עמ' 111-112.
  26. מכמל, ראיון.
  27. ראיון עם אום דרויש, 13 באוגוסט 1979.
  28. יוסף אל כביר היה עורך דין, חבר פרלמנט ואחד מאישיה הכולטים של העדה היהודית בעיראק מאמצע שנות ה-30 ועד להגירתו מעיראק בשנת 1966. למעשה היה בעל הדעה בקרב הנהגת העדה.
  29. I. Al Kabir, *My Communal Life or Death of a Community*, עמ' 165 (Ms. 1967).
  30. דרויש, ראיון; דרויש, עמ' 77-78.
  31. נ. קזו, קאמרת ספוט ותשויה אל-תקאאק, אל-שרק (בערבית), שפרעם 1989, כרך 19, גיליון 3, עמ' 48-51.

1. E. Kedourie, "The Jews of Baghdad in 1910", *Middle Eastren Studies*, London 1971, Vol. 3, 356 עמ'.
2. על "הדובר" ראה: א. בן-יעקב, יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו, ירושלים תשכ"ה, עמ' ש'. להלן: בן יעקב;
3. בן יעקב, שם.
4. שם, עמ' רג. על פי הצפירה, 29 במאי 1889.
5. בן יעקב, עמ' רב, שצד, שצו.
6. ש. מורה, אל-קצה אל-קציה ענד יהוד אל-עראק, ירושלים, 1981, עמ' 24. להלן: מורה; הנ"ל, חיבורי יהודים בלשון הערבית, ירושלים, 1973, עמ' 108. להלן: חיבורי יהודים.
7. י. יהושע, "העתונות הערבית בארץ ישראל", במערכה, מרס 1981, עמ' 18, 22.
8. כן תבע הקונגרס מממשלת תורכיה את הנהגת הערבית כשפה רשמית בבית הנבחרים בקושטא ובמינהל הארצות הערביות, ועוד.
9. תופיק אל-סידוי היה בן לאחת המשפחות המיוחסות בעיראק. נמנה עם המדינאים החשובים בעיראק המלוכנית (1921-1958) וכיהן שלוש פעמים כראש ממשלה.
10. מ. בצרי, אעלאם אל-יהוד פי אל-עראק אל-תחית, ירושלים, 1983, עמ' 61. להלן: בצרי.
11. י.ר. צניקה, נקנת אל-משנתא פי תאריח' יהוד אל-עראק, בגוד 1924, עמ' 189.
12. חיבורי יהודים, עמ' 118; בן יעקב, עמ' רמב, שו.
13. "אליסמואל", השם שנטל לו אנור שאול, הוא שמו הערבי של המשורר היהודי ערבי שמואל בן עאדיה, המפורסם ביותר ואולי אף היהודי הנודע ביותר מהתקופה הג'אהלית. מניחים כי חי מאמצע המאה השישית לספירה. הוא קנה את עולמו באגדה הקושרת את שמו לשם המשורר הג'אהלי המהולל אַמְרוּ אל-קַיסַּ הַכַּנְדִּי. לפי האגדה קיבל אליסמואל מאמרו אל קיס חפצים יקרים למשמרת ולא מעל בפיקדון, אף כשאויבי המפקיד הטילו מצור על טירתו ורצחו